

dénis en het dialect, maar bovenal leefde hij in en voor de katholieke kerk. Voor hem was het heel normaal om op een dag vier maal naar de kerk te gaan. Bij de pastoors in de streek was hij kind aan huis. Veel tijd stak hij in het onderzoek in dorpsarchieven. Aanvankelijk werd hij gestimuleerd door dr. C. R. Hermans uit 's-Hertogenbosch, maar na diens dood in 1867 werd deze rol door niemand anders overgenomen. Panken verzandde in het verzamelen van feiten waar verder niets mee gedaan werd. Het meeste onderzoek dat Panken deed werd dan ook niet gepubliceerd. Na zijn dood raakten de tientallen schriften in het bezit van de familie die ze gelukkig bewaarde. Een van de meest boeiende geschriften van Panken wordt nu integraal gepubliceerd. Het gaat om zijn autobiografie, 2.534 bladzijden lang.

De bewerkter van de dagboeken, dr. P. Meurkens, publiceerde reeds eerder over de negentiende-eeuwse samenleving in dit deel van Noord-Brabant. Gekozen werd voor een publicatie in delen met in elke aflevering een inleiding waarin een facet van Pankens leven wordt belicht. Achtereenvolgens verschenen de delen I (1993; periode 1819-1858), II (1994; periode 1858-1870), III (1994; periode 1870-1880) en IV (1996; periode 1880-1888). In bewerking is een vijfde deel dat vermoedelijk de laatste periode, 1889-1904, zal omvatten. De delen zijn nauwelijks geïllustreerd.

Voorop zou ik willen stellen dat Peter Meurkens de historische wetenschap een grote dienst bewijst door deze zo belangrijke bron uit te geven. Het Kempenland van een eeuw geleden was nog mooi, arm en vroom. Overal werden nieuwe kerken gebouwd, waarna het inrichten kon beginnen. Een groot deel van de schaarse middelen in het arme gebied werd besteed aan de verfraaiing van kerken. Naast de religie lichten de dagboeken ons in over tal van andere onderwerpen. Ik noem hier het weer, incidenten zoals branden en suïcide, de landbouw, de bosbouw, de opkomende sigarenindustrie en plaatselijke notabelen zoals de familie Raupp uit Bergeyk. Panken doet ook verslag van zijn reizen. Zo aanschouwde hij in 1880 op de wereldtentoonstelling in Brussel elektrisch licht, een telefoon en een elektrische trein.

De opzet van deze bronnenuitgave heeft positieve en negatieve kanten. De delen verschijnen in een vlot tempo, hetgeen contrasteert met het tergend trage tempo waarin het oorkondenboek van Noord-Brabant verschijnt. Anderzijds moet gesteld worden dat de annotatie van de dagboeken toch wel erg summier is uitgevallen. Bovendien wordt in geen van de tot nog toe verschenen delen ingegaan op de betrouwbaarheid van deze bron. Meester Panken was niet representatief voor de doorsnee Kempenlander. Panken laat om maar eens wat te noemen blijken weinig op te hebben met het dansen als zijnde een vorm van 'zinneprikkelend' vermaak, maar uit andere bronnen weten we dat de agitatie tegen dit en andere volksvermaken lang niet altijd resultaat had. De gulden middenweg voor bronnenpublicaties is naar mijn mening dan ook nog niet gevonden. De inleidingen van Meurkens bij de tot nu toe verschenen delen zijn overigens goed geschreven. De auteur heeft een mooie stijl die uitblinkt door nuancing en een fraaie woordkeus.

A. C. M. Kappelhof

I. Finaly, *Doorbroken barrières. Architect F. W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen* (Bussum: Thoth, 1996, 112 blz., f44,50, ISBN 90 6868 137 0).

Voor mij ligt een werkelijk heel fraai uitgegeven boek. Met een overvloed aan kaartmateriaal geeft het een beeld van het werk dat F. W. van Gendt (1831-1900) verricht heeft in het kader van de ontmanteling van de laatste Nederlandse vestingsteden. Terecht haalt de auteur deze stadsplanoloog *avant la lettre* uit de schaduw. De uitbreidingsplannen van de diverse steden hebben vaak de naam gekregen de stadsarchitekten die de basisplannen van Van Gendt verder

uitwerkten. Van Gendt was bij alle ontmantelingen die voortvloeiden uit de Vestingwet van 1874 betrokken. In 1868 was Van Gendt namelijk door het rijk aangetrokken als ingenieur voor de ontmanteling der vestingen. Zijn directe chef was de directeur der registratie en domeinen. De regering had namelijk besloten de slechting zelf ter hand te nemen. De vrijgekomen gronden konden de gemeenten dan terugkopen. De taak van Van Gendt was de uitgebreide opmetingen te verrichten en kaarten te vervaardigen, zodat een juiste taxatie kon plaatsvinden. Tot zijn overlijden was Van Gendt hiermee bezig, elk jaar werd hij in zijn functie herbenoemd — over flexibele arbeidscontracten gesproken.

De auteur heeft zijn studie systematisch opgezet. Na een algemene inleiding volgt een schets van het leven en werk van Van Gendt en een bespreking van de context waarin Van Gendt werkte. Daarna volgen de verschillende stadsontwerpen — 12 in totaal. Alleen van Delfzijl zijn de plannen onvindbaar gebleven. Van elk ontmantelingsplan wordt een korte inleiding gegeven, daarna volgt het kaartmateriaal. Eerst de situatie voor de ontmanteling, daarna de schetsen van Van Gendt, dan indien aanwezig de verder uitwerkingen van de verschillende stadsarchitecten en tot slot de situatie aan het begin van de twintigste eeuw. Dit laatste is een vondst, want zo krijgt de lezer (kijker) inzicht in wat er van de diverse plannen terecht is gekomen. Dat blijkt per plaats nogal te verschillen. Ook kan de lezer zelf waarnemen dat verschillende stadsarchitecten soms nog al trouw voortborduurd op het concept dat Van Gendt ontwierp. Dat onderbouwt de stelling van Finaly.

De tekst is even strak geordend als het kaartmateriaal. Waar dit bij het kaartmateriaal heel effectief werkt, is dit bij de tekst minder het geval. De auteur neemt een lange aanloop door precies in te gaan op doel, opbouw en verantwoording. Daarbij neemt Finaly erg veel hooi op de vork. Hij wil meer vragen beantwoorden dan in de toch vrij beperkte ruimte mogelijk is. De conclusies die Finaly trekt zijn waarschijnlijk wel juist, maar ze volgen niet direct uit het materiaal dat de auteur biedt. Zo stelt Finaly dat de plannen van Van Gendt erg vooruitstrevend waren. Dat zou blijken uit een vergelijking met de plannen die in het kader van de Woningwet uit 1901 werden gemaakt (109). Materiaal over de Woningwet heb ik in de tekst nergens kunnen vinden; een vergelijking al evenmin. We moeten de auteur hier op zijn woord geloven. Andere conclusies zijn soms nogal obligaant. De auteur constateert een verschil in stedenbouwkundige kwaliteit van de verschillende plannen van Van Gendt. Dat zou te wijten zijn aan verschil in condities waaraan kon worden voldaan. Zo moesten bijvoorbeeld de grond- en waterbalans in evenwicht zijn, diende er een goede financiële basis te zijn en moest de oppervlakte en spreiding aan bepaalde voorwaarden voldoen. De auteur komt dan tot de conclusie dat: 'goede condities de kans op een kwalitatieve hoogwaardige stadsuitbreiding enorm vergroten'. Met dergelijke gevolgtrekkingen zal niemand moeite hebben. Met de daaropvolgende conclusie dat Van Gendt vooral de hiervoor genoemde condities wist te optimaliseren, kwam bij mij nogal uit de lucht vallen (110). In de tekst zijn die condities maar zeer impliciet aan de orde geweest. De auteur had de lezer wat dat betreft in zijn betoog meer materiaal in handen kunnen geven om hem te kunnen volgen in zijn conclusies.

De waarde van boek schuilt in het ontsluiten van relatief onbekend kaartmateriaal en het directe historische en ruimtelijke materiaal dat de auteur aandraagt. Het is vooral 'een atlas met geschreven toelichtingen, gebaseerd op voornamelijk primair bronnenmateriaal' zoals de auteur zelf stelt (12). Maar wel een heel fraaie: over de uitgave niets dan lof. Voor wie geïnteresseerd is in stadsgeschiedenis van de negentiende eeuw en met name de ruimtelijke component daarvan of smult van mooi kaartmateriaal, is dit boek een aanrader.

G. J. Beuker, *Abgeschiedenes Streben nach Einheit. Leben und Wirken Henricus Beukers 1834-1900* (Dissertatie Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland te Kampen 1996; Kampen: Mondiss, 1996, 416 blz., ISBN 90 5337 018 8).

Henricus Beuker was een boerenzoon uit de omgeving van Emlichheim in het oude graafschap Bentheim, dat ondanks de staatkundige grens sociaal en cultureel ten nauwste verbonden was met de naburige Nederlandse gebieden. De kerkelijke afscheiding in Nederland die in Beukers geboortjaar 1834 begon bereikte al spoedig het Bentheimse, dat immers ook kerkelijk de Nederlandse calvinistische traditie deelde. De oriëntatie op Nederland onder de Bentheimer Altreformierten, zoals de afgescheidenen aldaar zich noemden, werd dientengevolge nog versterkt. Dus studeerde Beuker vanzelfsprekend aan de Theologische school van de afgescheiden Christelijke Gereformeerde Kerk te Kampen, toen hij roeping tot het predikantschap gevoelde. Na zijn studietijd (1856-1862) diende hij een reeks van Christelijke Gereformeerde gemeenten, te Zwolle, Rotterdam, Giessendam, Harlingen en Amsterdam. In 1881 werd hij predikant in het voorvaderlijke Emlichheim, dat hij in 1885 opnieuw verliet om naar Leiden te gaan. Vandaar ging Beuker in 1893 naar de Verenigde Staten, waar hij de Christian Reformed Churches diende, weldra als docent aan Calvin College in Grand Rapids.

Beukers levensloop toont dus iets van de geografische ruimte van de afgescheiden wereld, alsook van de integrerende rol van zo'n predikant als Beuker daarin. Behalve in pastoraat en prediking heeft Beuker die rol ook bewust willen vervullen, als auteur en bestuurder in kerkelijke en semi-kerkelijke functies.

Beuker was steeds betrokken bij het bijzondere christelijk onderwijs. Overeenstemming in opvoeding en onderwijzing van de kinderen thuis, in kerk en op school was een sterke afgescheiden overtuiging en traditie. Beuker toonde die belangstelling niet alleen op plaatselijk-organisatorisch niveau, maar ook door zijn medewerking aan de landelijke Vereniging voor gereformeerde onderwijs, die met name christelijke gereformeerde onderwijzers en scholen verenigde. Het bracht Beuker tot actieve deelname aan de schoolstrijd en in contact met andere voorstanders daarvan; Beuker behoorde tot de deputatie die in 1878 te Apeldoorn het volkspetionnement aan koning Willem III aanbood. Als predikant te Amsterdam volgde hij bovendien van nabij de oprichting van de Vrije Universiteit. Bij de opening in 1880 was hij aanwezig, in een mengeling van sympathie en kritiek. Want als echte Afgescheiden predikant had hij naast bewondering tal van theologische en kerkelijke problemen met het denken en optreden van Abraham Kuyper.

Zijn integrerende rol verzocht Beuker, zoals gezegd, ook te vervullen als auteur. Hij schreef uiteraard zo nu en dan in Christelijk Gereformeerde bladen als *De bazuin* en *De wekstem*; maar in 1875, toen hij zich intussen in zijn kerkengroep een erkende positie had verworven (onderstreept door een benoeming in 1870 tot curator van de Kamper Theologische School die ruim twintig jaar werd gecontinueerd) stichtte hij een eigen periodiek *De vrije kerk* (1875-1898), een kerkelijk-theologisch maandblad dat hij redigeerde en ook grotendeels volschreef (althans tot 1882, toen hij in Emlichheim gevestigd was en een andere zoon van de graafschap Bentheim, Herman Bavinck, de redactie overnam). Maar ook in zijn Bentheimer en Amerikaanse periodes stichtte Beuker nog eigen media, *De grensbode* en *De gereformeerde Amerikaan* geheten.

G.Beuker (geen familie maar wel afkomstig uit dezelfde omgeving) beschrijft Hendricus Beuker als een hardwerkend man, trouw aan zijn principes en kerk en een goed organisator. Geen eerste klas intellect of theoloog (zijn onderwijs in Grand Rapids was vooral een doorgeven van de Hollandse gereformeerde theologie), maar wel een man die gezag verwierf in eigen omgeving en daarbuiten door de open wijze van handhaving en verbreiding van zijn opvattingen. Wie 'leven en werk van Hendricus Beuker' in het kort wil aanduiden, heeft aan de titels van die door hem gestichte tijdschriften een behulpzaam ezelsbruggetje: zijn gereformeerde